

Erfgoed Brussel

33

Lente 2020

U

urban.brussels

Dossier **LUCHT,
WARMTE, LICHT**

4

Hygiëne-eisen en controle van de koudeketen in de 19de eeuw

Het bijzondere dodenhuis op de begraafplaats van Brussel in Evere

QUENTIN DEMEURE

KUNSTHISTORICUS, STAD BRUSSEL

NVDR Laat nu juist de plaats waar vele Brusselaars belanden na hun laatste adem te hebben uitgeblazen, een gebouw zijn waar ventilatie een cruciale rol speelde. Quentin Demeure legt uit waarom verluchting hier zo belangrijk was en hoe dit in het dodenhuis van het kerkhof van Brussel in zijn werk ging. Uit zijn artikel blijkt hoezeer de oriëntatie en de ruimtelijke organisatie van het gebouw evenals de constructiewijze en geïntegreerde technieken en kanalen in functie stonden van een zo optimale ventilatie om er de zo gewenste koelte te bewaren...

← Huidig zicht van de grote dodenkamer van het dodenhuis van de begraafplaats van Brussel (A. de Ville de Goyet, 2020 © urban.brussels).

ENG

Hygiene requirements and controlling the cold chain in the 19th century The special case of the mortuary at the Brussels Cemetery in Evere

In the 19th century, determining death with any certainty was a science few had mastered, including medical professionals. People were so afraid of being buried alive that some of the wealthiest members of society had their tombs connected to a device that could be operated from inside their coffin, notifying those above ground in case they had been incorrectly pronounced dead. Consequently, a distinction was drawn between apparent death and actual death, which could only be confirmed by the first signs of decomposition. To prevent premature burial, a corpse had to be kept for 24 hours, by law, before it could be interred. In addition, immediate burial of the deceased would often be ruled out on religious grounds or for reasons of convenience. Before the advent of mortuaries, deceased family members had to be kept at home, generally in the same single room where the families lived and worked. This proximity proved highly problematic, especially when the individual was presumed to have died of a contagious disease. The creation of mortuaries offered a humane, sanitary solution for many struggling families. Given the nature of their use, mortuaries had to make every effort to prevent the spread of germs. Buildings constructed for this purpose were designed to prevent unhelpful overheating and enable their optimal disinfection. This presented a real technical challenge in an era when keeping things cold was probably harder than keeping them warm.

AFB. 1
Het dodenhuis kort voor de voltooiing (Phototypie E. Aubry © SAB).

In de 19de eeuw was het bijzonder moeilijk om met zekerheid de dood van een persoon vast te stellen, zelfs voor artsen en andere zorgverstrekkers. De vrees om levend te worden begraven was zo groot dat sommige gefortuneerde burgers hun lichaam lieten verbinden met een klok. Die konden ze dan vanuit hun kist luiden mocht hun dood toch niet zo correct zijn vastgesteld. Men maakte een onderscheid tussen schijnbare dood en reële dood. Alleen de eerste tekenen van verrotting konden bevestigen dat een persoon echt overleden was. Om een voortijdige begrafenis te vermijden, werd het bij wet verplicht een lichaam 24 uur te bewaren vooraleer het te begraven. Bovendien gebeurt het vandaag ook nog regelmatig dat, om religieuze of praktische redenen, een overledene niet onmiddellijk kan worden begraven.

DE EERSTE DODENHUIZEN

Dodenhuisen bestaan in de 19de eeuw nog niet, dus moeten heel wat families het lichaam van de overledene bewaren in een kamer die dienst doet als werkplaats, slaapkamer én eetkamer tegelijk. Zo dicht vertoeven bij een lijk, vooral als er vermoedelijk een besmettelijke ziekte

in het spel is, ligt soms bijzonder moeilijk. Op het hoogtepunt van de cholera-epidemie die Brussel treft in 1866, sterven er tot 62 personen per dag.

Het eerste dodenhuis werd waarschijnlijk in 1823 gebouwd in Weimar. Het strekt tot voorbeeld voor heel wat andere projecten waarvan het ontwerp soms te wensen overlaat. Dokter Vanrentrapp in 1852: « À Francfort, la maison mortuaire est réellement faite pour tuer les gens qu'on pourrait y déposer encore en vie... »¹. In 1877 staan er op de begraafplaatsen van Sint-Jans-Molenbeek en Schaarbeek eenvoudige hangars die worden gebruikt als dodenhuis, dissectielokaal en wachtruimte voor de bewakers.

Vanaf de tweede helft van de 19de eeuw beginnen de gemeentelijke overheden het belang in te zien van een speciale ruimte, 'dodenhuis' genaamd, waar zowel de lichamen kunnen worden bewaard van vermoedelijk overledenen als personen bij wie de dood officieel werd vastgesteld maar die nog niet begraven kunnen worden. De zalen van het dodenhuis zijn voorbehouden voor de vermoedelijk overledenen. In de grafkelders wachten de doden op hun begrafenis.

1. "Het dodenhuis van Frankfurt lijkt echt te zijn gemaakt om mensen die er misschien nog levend worden ondergebracht alsnog te doden ...", BELVAL Th., *Des Maisons mortuaires*, Parijs, 1877, p. 5-36; Archief van de Stad Brussel, Fonds Openbare Werken, 3486.

AFB. 2A
De west- en zuidgevel van het dodenhuis na de begroeiing met vegetatie (Foto R. Pardon, Brussel © SAB).

AFB. 2B
West- en zuidgevel in 2015 (foto van de auteur).

2. SAB, Openbare Werken, 3486.

Het dodenhuis moet alle eigentijdse comfort bieden. Wie onrechtmatig dood zou zijn verklaard, kan dan immers in behoorlijke omstandigheden herstellen. Bovendien wordt aanbevolen om de lichamen met evenveel achting te behandelen als zieken. Misschien zijn ze immers niet echt dood en komen ze weer tot leven.

EERSTE STAPPEN NAAR DE BOUW VAN HET DODENHUIS VAN BRUSSEL

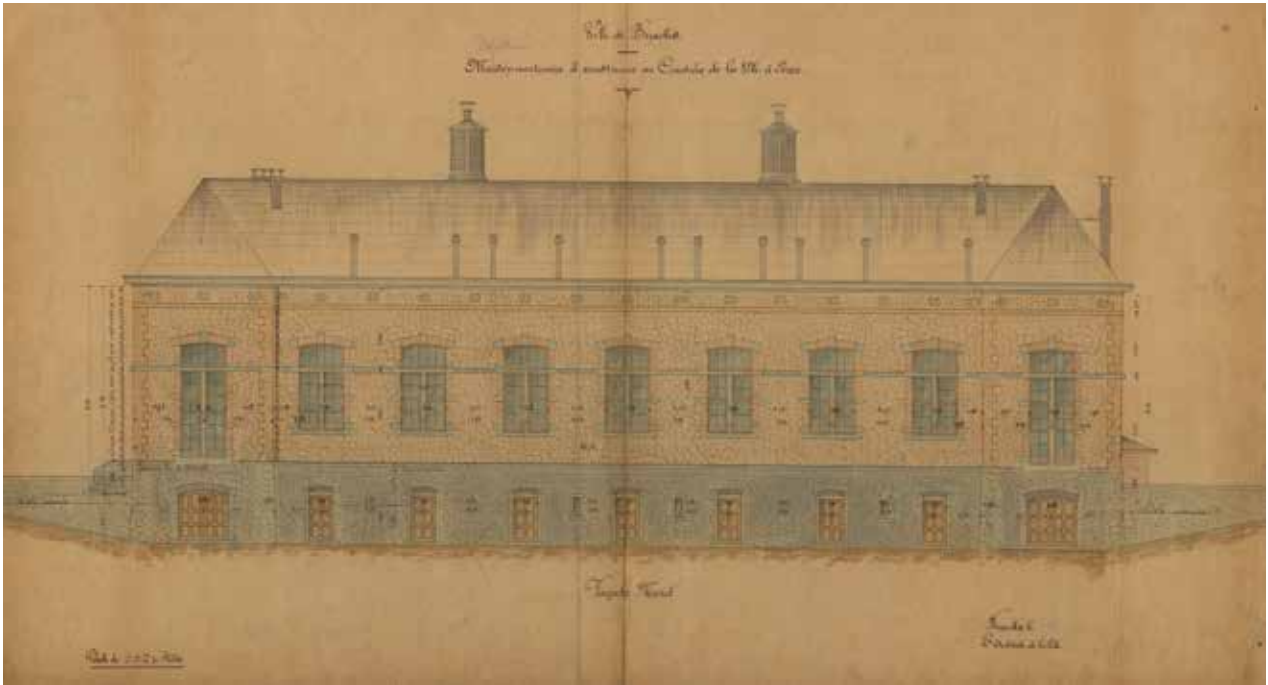
Op 16 augustus 1877 wordt in Evere de nieuwe begraafplaats van Brussel geopend. Vanaf 1876 wordt de mogelijkheid om er een dodenhuis te bouwen onderzocht en in 1878 wordt een eerste ontwerp opgemaakt. Het gebouw van Evere is geïnspireerd op een gelijkaardig project uit 1868 ,een dodenhuis in Sint-Joost-ten-Node. De plannen lokken heel wat debatten uit en het ene rapport volgt op het andere. Pas in 1885, dus acht jaar na de opening van de begraafplaats, krijgt het ontwerp zijn definitieve vorm.

Een van de belangrijkste criteria die wordt gehanteerd, is dat het dodenhuis niet te dicht bij woningen mag worden gebouwd. Bovendien mag geen enkel gebouw in de buurt er bovenuit steken, kwestie van niet blootgesteld te worden aan de vuile rook die uit de schoorstenen van het dodenhuis komt. Het komt erop aan een gebouw op te trekken met één bouwlaag, licht uitstekend boven de grond en met een kelder eronder². Het moet een sober gebouw worden, zonder zichtbare luxe maar met een zekere monumentaliteit.

NAAR EEN GLOBAAL PROJECT DAT VOLDOET AAN TECHNISCHE, GEZONDHEIDS- EN ESTHETISCHE EISEN

Dé grote uitdaging bij de bouw van een dodenhuis ligt in het handhaven van een koele en constante temperatuur in de zalen waar de lichamen worden bewaard. Bovendien moet de ruimte regelmatig worden verlucht, mét behoud van een comfortabele temperatuur in bepaalde aangrenzende lokalen, zoals de ont-haalruimte voor de bezoekers en de loge van de bewaker.

In de 19de eeuw is het makkelijker om een gebouw te verwarmen dan om het koel te houden. Daarom wordt van de materiaalkeuze tot de

AFB. 3
Vooraanzicht van de noordgevel met in de ondergrondse verdieping de grafkelders en op de gelijkvloerse verdieping de dodenkamers, 1878 (SAB, Nieuwe Plannen Portefeuilles G5.1).

organisatie van het gebouw alles in het werk gesteld om te vermijden dat het in de zalen voor de overledenen te snel warm wordt. Omgekeerd worden in alle zalen van de gelijkvloerse verdieping kachels geplaatst om de temperatuur stabiel te houden in koude periodes (**AFB. 1**).

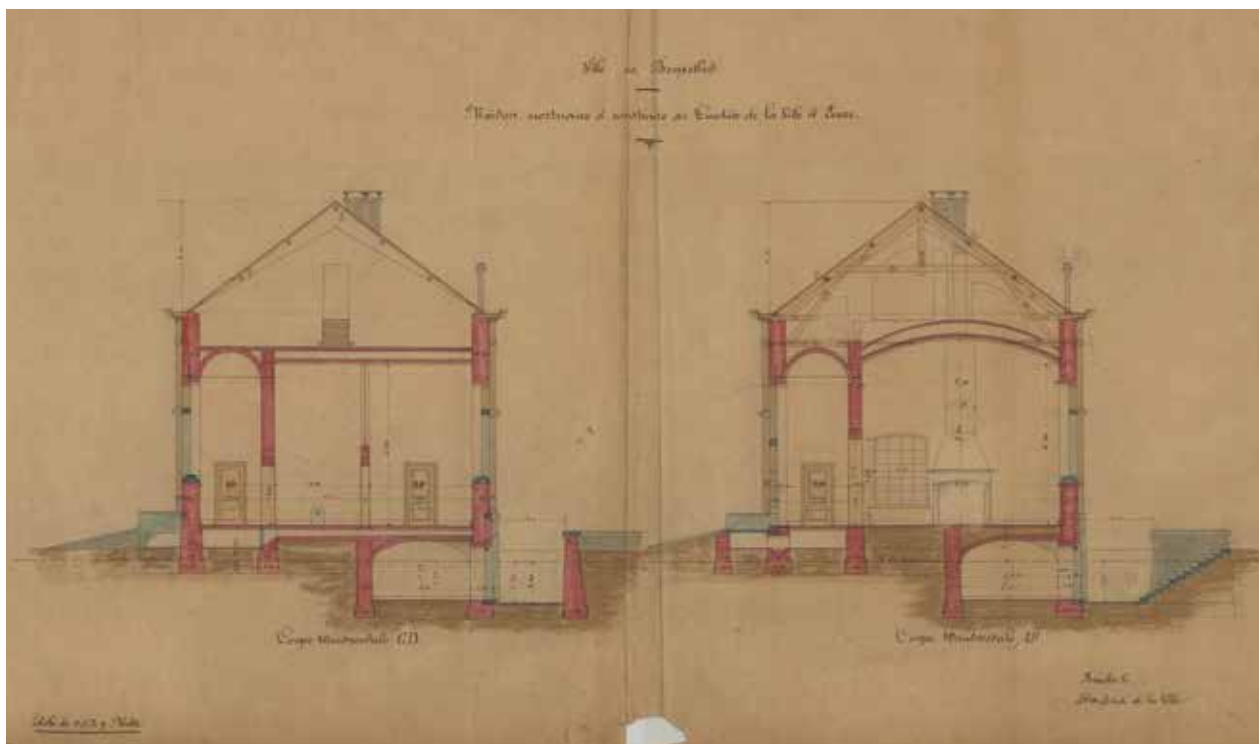
In die zin is het rechthoekige gebouw in Evere perfect georiënteerd: de twee lange gevels zijn respectievelijk naar het noorden en het zuiden gericht. De kleuren van de gebouwschil zijn overwegend licht, waarschijnlijk om te vermijden dat de materialen te veel warmte vasthouden. De sokkel is traditioneel bekleed met een gemarmerde hardsteen. Voor de rest van het parement werden witte breukstenen uit Schaarbeek gebruikt en gele baksteen voor de hoeken en omlijstingen die we ook in de regio van Veurne aantreffen. Het eikenhouten schrijnwerk is gevernist en de kroonlijst van rood vurenhout is geschilderd in imitatie-eik. Na zijn voltooiing wordt het gebouw overgroeid met planten die de zuidgevel nog beter beschermen tegen oververhitting (**AFB. 2A EN 2B**).

De vensters van de zalen van het dodenhuis hebben verschillende afmetingen, afhankelijk van hoeveel warmte en licht er wenselijk is in het gebouw. De zuidgevel heeft centraal een monumentale ingang, omgeven door zeer

smalle openingen om te vermijden dat de vestibule oververhit geraakt. Aan de uiteinden van het gebouw zijn de vensters ruimer. Deze verlichten de kamer van de bewaker aan de westkant en de wachtzaal voor de families aan de oostkant. Aan de noordkant daarentegen zijn alle vensters 2,50 meter breed (**AFB. 3**).

Binnen wordt het niet wenselijk geacht om de lichamen van de officieel dood verklaarden op dezelfde verdieping te bewaren als de mensen die geen tekenen van leven meer vertonen maar misschien toch nog bij bewustzijn kunnen komen. De ruimten waar de overledenen op hun begrafenis wachten, bevinden zich daarom op de ondergrondse verdieping. Slechts een deel van het gebouw is onderkelderd. De grote zuidgevel staat, met uitzondering van de uiterste traveeën aan de oost- en westkant, op volle grond. Dankzij de thermische inertie kan zo een groot deel van de warmte waaraan dit deel van het gebouw is blootgesteld worden geabsorbeerd. De vijf kelders liggen aan de noordkant achter de aanaarding. In deze ondergrondse verdieping bevindt zich ook een gemetselde kuip waarin de ontsmettingsproducten worden bewaard (**AFB. 4**).

Vanwege de korte afstand tussen de muuropeningen van de kelders en de daarboven gelegen

AFB. 4

Doorsnede van het dodenhuis dat deels op een terre-plein en deels op kelders is gebouwd. Tussen de gewelven van de souterrains en de vloer van de zalen op de gelijkvloerse verdieping zit een ruimte langswaar verse lucht wordt aangevoerd; boven de gewelven van de zalen op de gelijkvloerse verdieping lopen buizen die de vuile lucht afzuigen, 1878. (© SAB, Nieuwe Plannen Portefeuilles G5.1).

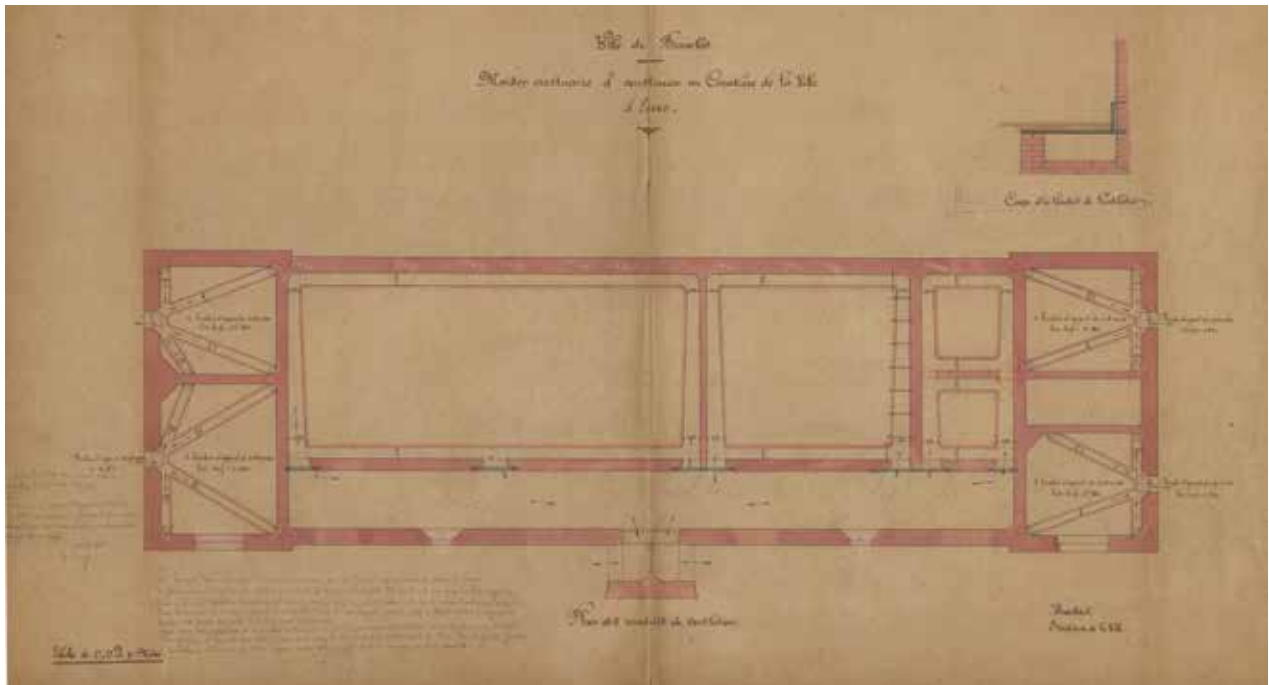
vensters van de gelijkvloerse verdieping in de noordgevel, werden hun vensterdorpels opgetrokken. Om veiligheidsredenen raadt het huis-houdelijk reglement aan om deze ramen dicht te houden als er een lichaam in het gebouw ligt, kwestie van uitwasemingen uit de kelders en het binnendringen van dieren op de gelijkvloerse verdieping te vermijden.

De meeste functies van het gebouw situeren zich op de gelijkvloerse verdieping, een opeenvolging van monumentale ruimten die het gebouw een statig aanzien geven maar vanwege de grootte van de zalen ook voor voldoende lucht zorgen die zo vaak als mogelijk kan worden ververs. Er is een kamer voor de bewakers, een ziekenkamer, twee dodenkamers, een grote vestibule, een desinfectiekamer, een dissectiezaal, een wachtzaal en een linnenkamer (zie **AFB. 7 hieronder**).

De twee zalen die bestemd zijn voor de lichamen die nog tot leven kunnen komen, bevinden zich aan de noordkant en worden tegen de weersinvloeden beschermd door de omliggende lokalen. Aan de zuidkant zorgt een grote gewelfde vestibule voor de thermische transitie tussen de hoofdgevel en deze zalen. Aan de

uiteinden van de zuidgevel, genietend van het zonlicht, bevinden zich de loge van de bewaker en een wachtzaal voor de families. Aan de noordkant liggen de desinfectiekamer, de dissectiekamer (of het amfitheater), de linnenkamer en de ziekenkamer. Deze laatste, gelegen in de noordwestelijke hoek, moesten de dood verklaarden die weer tekenen van leven zouden vertonen, in comfortabele omstandigheden bij bewustzijn laten komen.

Een netwerk van leidingen, zowel op de vloer als aan het plafond, regelt de verluchting van de gelijkvloerse verdieping zodat het gebouw in elk seizoen voortdurend verse lucht krijgt. De hoeken van deze leidingen zijn afgeschuind om de luchtdoorstroming te bevorderen. De aan- en afvoergaten zijn voorzien van schuiven waarmee de luchtstroom kan worden geregeld volgens de behoeften van elk lokaal. Het systeem biedt ook de mogelijkheid om in het luchtaanvoercircuit desinfecterende producten te injecteren (fenol, chloorkalk). De verse lucht komt in de zalen via een ruimte achter de plinten, zo'n 20 centimeter boven de vloer. Zo kan de vloer overvloedig met water worden schoon gespoten zonder dat de luchtleidingen onder water lopen (**AFB. 5**).

AFB. 5
Plan van de leidingen op de vloer en detail van het luchtaanvoersysteem achter de plinten en bestemmingsplan van de lokalen, 1878 (© SAB, Nieuwe Plannen Portefeuilles G5.1).

Over de lokalisatie van de verluchtingsgaten in de gevel werd stevig gedebatteerd. Aan de zuidkant bestaat het gevaar dat ze in de zomer warme lucht aanvoeren, aan de noordkant dat ze vuile lucht aanvoeren als ze zich te dicht bij de kelderopeningen bevinden. Uiteindelijk werd beslist om de verluchtingsgaten te verbinden met een grote centrale buis tussen de aanaarding en de gelijkvloerse verdieping. De lucht onder het centrale bordes van de zuidgevel wordt gekoeld door de inertie van de grond voordat ze in de zalen wordt geïnjecteerd via het leidingennet.

De vuile lucht wordt afgevoerd via buizen in het plafond die samenkomen in twee schoorstenen die twee meter boven de nok van het dak uitsteken. Op de zolder is een kolenstook aan deze afvoerbuizen verbonden om de afzuiging van de vuile lucht te bevorderen. Hetzelfde luchtverversingsprocedé zou toegepast worden wanneer in 1885 het voormalige huis Mosselman op de Nieuwe Graanmarkt wordt omgebouwd tot een school (het huidige Institut De Mot-Couvreur)³ (AFB. 6).

AFB. 6
Foto van het luchtextractiesysteem van het dodenhuis, genomen na de voltooiing van het gebouw, s.d. (© SAB).

3. SAB, Fonds Administratieve Akten 1885, repertorium 1617, en Fonds Openbare Werken, 33060.

AFB. 7

De dodenkamer na zijn voltooiing: de bewaker zit in zijn loge achter het controleraam (Foto R. Pardon, s.d. © SAB).

DE AFWERKING

Uit voorzorg wordt bij de afwerking van de lokalen aandacht besteed aan de hygiëne. In de meest gevoelige zalen (twee dodenkamers, autopsiezaal, kelderruimten⁴) bestaat de vloer uit asfalt, zonder voegen of naden, dat makkelijk kan worden schoongemaakt met veel water. Asfalt is zeker geen product uit het lagere marktsegment. Integendeel, het is vrij duur en wordt in heel specifieke situaties gebruikt, onder meer voor de voetpaden in de prestigieuze Leopoldwijk of de wegbedekking van de Anspachlaan⁵. De zalen worden grondig schoongemaakt met een rubberen brandslang met koperen mondstuk⁶. Op de zolder zorgt een reservoir van negen kubieke meter, gevoed door het regenwater van het dak, voor voldoende water onder druk⁷. De kamers hebben afgeronde hoeken om het onderhoud te vergemakkelijken en te vermijden dat er zich ziektekiemen nestelen op onbereikbare plaatsen. Ook de verbindingen tussen de vloer en de muren zijn afgerond, zoals we dat ook vandaag zien in ziekenhuizen.

Alle muren zijn bepleisterd, geschilderd met

olieverf en gevernist⁸. Ook het meubilair – meubels en lijstwerk – kreeg een gepaste behandeling. Het meeste houtwerk is bedekt met een beschermende laag vernis. Eikenhout werd rechtstreeks gevernist, de andere hout-elementen – leuningen, treden, trapwangen, binnendeuren, kroonlijsten, de rekken in de linnenkamer, enz. – werden eerst geschilderd in imitatie-eik en vervolgens voorzien van een vernislaag⁹. De trapleuningen zijn geschilderd in imitatie-ebbenhout en gevernist, waarschijnlijk om niet te snel zichtbaar vuil te worden.

De lichamen van de overledenen liggen in hangmatten die aan de ene kant zijn vastgemaakt aan een ijzeren stang omhuld met een buis van gebronsd koper en aan de andere kant aan gietijzeren poten die zijn verankerd in de asfaltvloer¹⁰. Het stevige doek dat wordt gebruikt, wordt uiteraard behandeld en kan worden gewassen. De muren van de droogkamer op zolder worden, in tegenstelling tot die van de andere zalen, witgekalkt vanwege de antiseptische eigenschappen van kalk¹¹. De kleren van de overledenen worden er opgehangen voordat ze aan de familie worden teruggegeven (AFB. 7).

4. SAB, Fonds Erediensten, 1768, 1782.

5. SAB, *Gemeentebblad van de Stad Brussel*, 1870, t. 1, pp. 97 - 120.

6. SAB, *Openbare Werken*, 3486.

7. SAB, *Erediensten*, 1772, 1773.

8. SAB, *Erediensten*, 1766.

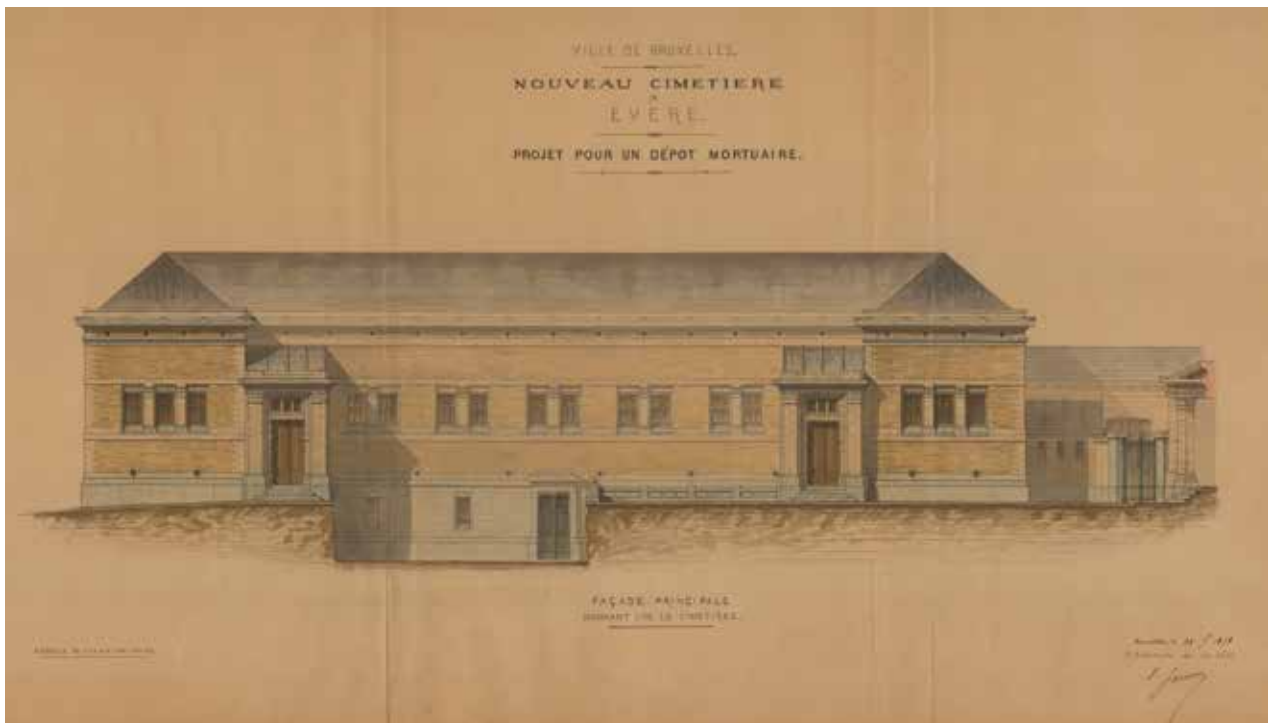
9. Zitting van de sectie Openbare Werken, 24 oktober 1878 ; SAB, *Openbare Werken*, 3486.

10. SAB, *Erediensten*, 1770.

11. SAB, *Openbare Werken*, 3492 en *Erediensten*, 1767, 1775.

AFB. 8A
Huidig zicht op de gang op de begane grond (A. de Ville de Goyet, 2020 © urban.brussels).

AFB. 10

Gevelontwerp van het dodenhuis dat zal worden gebouwd op de begraafplaats van Brussel in Evere, 1878 (© SAB, Nieuwe Plannen Portefeuilles G5.1).

Het resultaat is voor die tijd een staaltje van technisch vernuft. Alles werd in het werk gesteld om de doelstellingen te bereiken: de keuze van de materialen, de behandeling van de oppervlakken, het plan en de algemene organisatie van het gebouw, de keuze van de technieken en de afwerkingsdetails.

De behandeling van de vloeren, in materialen zonder naden, voegen of scherpe hoeken, is een voorbode van wat we vandaag nog zien in onze ziekenhuizen. De oriëntatie van de gevels, de beplanting en de koeling door aanvoer van verse lucht, via een leidingsysteem en gebruikmakend van de thermische inertie van een aanaarding, zijn slechts enkele principes die aansluiten bij de bioklimatische ontwerpen van de laatste decennia. Op esthetisch vlak oogt het gebouw monumentaal en plechtig, maar minder streng en imposant dan het oorspronkelijke programma liet vermoeden (AFB. 10).

Vertaald uit het Frans

Hoofredactie

Stéphane Demeter

Redactiecomité

Françoise Cordier, Paula Dumont, Griet Meyfroots, Valerie Orban en Cecilia Paredes

Coördinatie dossier

Griet Meyfroots

Coördinatie iconografie

Julie Coppens en Griet Meyfroots

Auteurs/ redactionele medewerking

Jérôme Bertrand, Cécile Cannesson, Robin Debo, Michel Delabarre, Pascal Desmée, Quentin Demeure, Pieter De Raedt, Jelena Dobbels, Claire Fontaine, Christian Frisque, Vincent Heymans, Philippe Lemineur, Gertjan Madalijs, Françoise Marneffe, Sophie Mersch, Griet Meyfroots, Caroline Six, Christian Spapens, Guido Vanderhulst *, Barbara Van der Wee, Tom Verhofstadt

Nalezing

Cate Chapman, Ludo Gobin, Koenraad Raeymaekers, Wim Kenis, Harry Lelièvre, Coralie Smets, Tom Verhofstadt en de leden van het redactiecomité

Vertaling

Gitracom, Hilde Pauwels, Erik Tack, Dynamics Translation, Linguanet

Eindredactie Nederlands

Griet Meyfroots

Eindredactie Frans

Stéphane Demeter

Lijst met afkortingen

AAM – Archives d'architecture moderne
APN - Archives photographiques namuroises
ARA – Algemeen Rijksarchief van België
CIDEP Centre d'information, de documentation et d'étude du patrimoine
CIVA – Centre international pour la ville, l'architecture et le paysage
GAE – Gemeentelijke Archieven van Elsene
GASG – Gemeentelijke Archieven Sint-Gillis
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium / Institut royal du Patrimoine artistique
SAB – Stadsarchief Brussel
SRAB – Société royale d'Archéologie de Bruxelles

ISSN

2034-5771

Wettelijk Depot

D/2020/6860/006

Vormgeving

Polygraph'

Ontwerper van de maquette

Polygraph'

Druk

db Group.be

Verspreiding en abonnementenbeheer

Cindy De Brandt, Brigitte Vander Bruggen
bpeb@urban.brussels

Bedankingen

Jan De Plus, Vincent Heymans, Serge Goblet, Helen Hermans, Industriemuseum Gent (Michel Delabarre, Brigitte De Meyer en Hilde Langeraert), Michel Provost, Grégory Van Aelbrouck en het team van het Documentatiecentrum van urban.brussels

Verantwoordelijke uitgever

Bety Waknine, Directeur-generaal, urban.brussels (Gewestelijke Overheidsdienst Brussel Stedenbouw en Erfgoed) Kunstberg 10-13, Brussel

De artikelen zijn gepubliceerd onder de verantwoordelijkheid van de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

Contact

urban.brussels
Directie Kennis en Communicatie
Kunstberg 10-13, 1000 Brussel
www.erfgoed.brussels
bpeb@urban.brussels

Herkomst van de foto's

Mochten er ondanks onze inspanningen om alle reproductierechten te betalen toch nog gerechtigden zijn die niet gecontacteerd werden, dan worden zij verzocht zich kenbaar te maken bij de Directie Cultureel Erfgoed van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

Erfgoed Brussel reeds verschenen

001 - November 2011
Terug naar school

002 - Juni 2012
De Hallepoort

003-004 - September 2012
De kunst van het bouwen

005 - December 2012
Hôtel Dewez

Extra nummer 2013
Het erfgoed schrift onze geschiedenis

006-007 - September 2013
Brussel, m'as-tu vu?

008 - November 2013
Industriële architectuur

009 - December 2013
Parken en tuinen

010 - April 2014
Jean-Baptiste Dewin

011-012 - September 2014
Geschiedenis en herinnering

013 - December 2014
Cultusgebouwen

014 - April 2015
Zoniënwoud

015-016 - September 2015
Ateliers, fabrieken en kantoren

017 - December 2015
Stadsarcheologie

018 - April 2016
De Gemeentehuizen

019-020 - September 2016
Stijlen gerecycleerd

021 - December 2016
Victor Besme

022 - April 2017
Art nouveau

023-024 - September 2017
Natuur in de stad

025 - December 2017
Conservatie op de steigers

026-027 - April 2018
Kunstenaarsateliers

028 - September 2018
Het Erfgoed, dat zijn wij!

Extra nummer - 2018
De restauratie van een uitzonderlijk decor

029 - December 2018
Historische Interieurs

030 - April 2019
Beton

031 - September 2019
Een plaats voor kunst

032 - December 2019
De straat anders bekeken

Alle artikelen kunnen geraadpleegd worden op www.erfgoed.brussels

urban.brussels zet resoluut in op de kennismaatschappij en wil met zijn publiek een moment van introspectie en expertise delen over de stedelijke thema's van vandaag. De pagina's van *Erfgoed Brussel* bieden het stedelijk erfgoed in al zijn diversiteit een forum voor open en pluralistische reflectie. *Lucht, warmte, licht* verkent de uiteenlopende dimensies van het technische erfgoed. De actualiteit herinnert ons er immers aan hoezeer het comfort van onze woningen mee ons welzijn bepaalt. Zowel gisteren als vandaag maken architecten gebruik van technische installaties om hun bouwkunst en de performantie ervan ten top te drijven.

Bety Waknine,
Directeur-generaal

U

15 €

ISBN 978-2-87584-190-2